

МОТИВ ЗАДУЖБИНАРСТВА У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ

У поводу прославе 800-годишњице манастира Студенице задужбине Светог Симеона и Светог Саве прилика је да се каже нешто о задужбинарским мотивима у средњовековној српској држави. Који су све поводи или боље рећи разлози огромне ктиторске делатности у Србији тога времена? Чиме је ктиторство било највише инспирисано? Одговарајући на ова, и њима слична питања држаћемо се у првом реду манастирских оснивачких повеља као извора првог реда. Познато је да су владари — задужбинари подизали манастире или епископске цркве и да су о том чину издавали диплому или повељу. У оснивачким повељама као правним документима ктитор је између осталог у аренги повеље саопштавао шта га је покренуло или побудило да се одлучи на ктиторску делатност.¹⁾ Иако је аренга више пута писана у поетској форми она садржи дубоке духовне мотиве који побуђују дародавца да нешто учини за спасење своје душе (отуда и сама реч задужбина, за душу учинити или дати).

Из прилично обимног дипломатичког материјала који се односи на наш средњи век у првом реду треба имати у виду делове сачуваних повеља наших најзначајнијих манастира. У том погледу нарочито је значајан такозвани Хтетовски бревијар или попис целокупне имовине манастира Хтетова који потиче из 1343. године, дакле из времена краља Душана. Обухватајући попис манастирске покретне и непокретне имовине овај документ нам говори и ко је све даривао манастир и којим поводом. Непокретну имовину, њиве, ливаде, винограде и друго манастиру су давали углавном појединци. Мотиви даривања су веома разноврсни. Најчешће су духовно-религиозне природе и чињени су ради душе и њеног вечног спасења после физичке смрти дародавца. Присутан је дакле јеванђелски став да се земаљским и пролазним стиче духовно и вечно непропадљиво.

Када се изврши макар само и делимична анализа Хтетовског пописа лако се уочи да се сусрећу отприлике следеће побуде чињења поклона манастиру: поклони „за душу“ су највише заступљени у Попису и има их двадесет и један на броју. Затим следе поклони „за гроб“, односно право да дародавац буде сахрањен код манастира. Таквих дародаваца је једанаест. Приложници „за гроб

¹⁾ О аренги, Ст. Станојевић, *Студије о српској дипломатици*, Глас Српске краљевске академије 90—132 (1912—1928), стр. 192 и даље.

и душу“ су нешто мањи и има их само тројица, док „за гроб и помен“ један дар и, најзад, дар „за постриг“ такође само један. (Дар „за постриг“, односи се на онога ко је ступио у манастир, примио постриг, он је могао своју имовину поклонити манастиру у коме се замонашио.) У овом Попису такође је интересантан прилог Томе Леов-а у Љеши „за душу за своју и за женину си“.²⁾

У аренги познате повеље краља Милутина манастиру Светог Стефана у Бањској задужбинарски мотив је конкретнији. Побожни краљ после молитве Светом Стефану позива се на своје претке, Светог Симеона и Светога Саву и каже за њих да су земаљским царством задобили небеско „иже земаљним царством небесноје царство искупише“,³⁾ мислећи свакако на јеванђелску причу о праведном приставу (Лук. 16 : 1—8). Свети преци су му узор у вери али и у добрим делима јер „тште се от плтьскихъ кь доуховнимъ, и от земљнихъ к небесьнимъ. . .“⁴⁾ Даље се каже да је нашао храм Светог Првомученика Стефана „порушен и разорен, и сего изнова сздах“. Архиепископ Никодим, Милутинов савременик мало касније за манастир Бањску, кад говори о Милутиновом ктиторском мотиву, каже да га је подигао „ва славу вседржителу Богу, ва молбу и помен себе, и по нем с Богом краљевствујуштим србскоју земљеју, ва обитежлиште чрнцием, ва утешеније же и ва пишту и одежду маломоштним. . .“⁵⁾

У даровним мотивацијама често је присутан и страх од смрти и вечне греховне пропасти. О томе нам сведоче бројни записи и натписи. Уздизање изнад овоземаљске стварности ради постизања „вишиаго Јерусалима желајуште, земаљним вишиаго купише“.⁶⁾

Потреба и материјалног даривања манастира увек је присутна и посведочена у скоро свим писаним документима. Тако Хиландарски типик Светог Саве у 9. глави говори о потреби материјалног даривања манастира: „Јакоже бо и ми от двоју сложени јесми, душеју же глагољу и телом, такожде јаже суг манастиру“.⁷⁾ У овој одредби Типика полази се дакле од оне основне онтолошке претпоставке да је сам човек духовно и телесно биће и тело се као такво не презире. Отуда и манастир као духовна оаза има исто тако потребе за материјалним добрима неопходним за опстанак монаха.

Повеља краља Милутина манастиру Светог Борба на реци Серави код Скопља из 1300. године⁸⁾ (повељу су саставили и написали архимандрит Никодим који је краљу показао претходно старе,

²⁾ Споменници за средновековната и поновата историја на Македонија III, Скопје 1980, 288. (Даље, Споменници III . . .).

³⁾ Љ. Ковачевић, Светостефанска хрисовуља, Споменик СКА IV, 1890, 2.

⁴⁾ Љ. Ковачевић, Светостефанска хрисовуља, 2.

⁵⁾ Љ. Ковачевић, Светостефанска хрисовуља, 10.

⁶⁾ Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи IV, Београд 1923, 11 бр. 6035.

⁷⁾ В. Форовић, Стиси Светог Саве, Београд — Сремски Карловци 1928, 53.

⁸⁾ Издања ове повеље: С. Новаковић, Законски споменници српских држава средњег века, Београд 1912, 608-621; А. Соловјев, Одабрани споменници српског права, Београд 1926, 69—82; најновије издање: Споменници на средновековната и поновата историја на Македонија I, Скопје 1975, 205-238: у раду је коришћено последње издање.

дотрајале повеље, затим игуман манастира Студенице Сава и Никола Опареша и дијак Дабиша).⁹⁾ Овом повељом Милутин је потврдио старе и даровао манастиру нове поседе који су врло прецизно пописани и разграничени. Све ово је учињено манастиру Светог Борџа да би му Свети Борђе био брзи помоћник у напастима и ратовима пошто се каже у тексту повеље: „... да га има краљевство ми ходатаја и помоштника ва напастех и ратех ибо ва многих при-скрбних местех помоштник тепли обрете се краљевству ми“.¹⁰⁾

Нису ретки у нашим изворима ни примери чињења поклона Цркви од стране људи који су без порода. У даровницама то се понекад нарочито истиче. Тако у повељи Хтетовском манастиру, овде већ поменутом, наведени су примери таквог даривања. Човек по имену Наноје „даде комат за душу јере немеше порода“.¹¹⁾ Овде је на исти начин занимљив и други пример: „Аз Савдик видеџ јере не имам порода да што приложих Матери Божије закуп за то да ње речи...“ па стога даје манастиру њиву с тим „да ме поменује црква“.¹²⁾

После крунисања за цара Душан у једној повељи манастиру Хиландару из 1347. године о свом царском достојанству и власти каже: „Јако от њего (Бога) пријемљуштим царство и власт, и сего ради длжно јест с усрдијем чисти и хвалити светије јего домови и угодники и љубити их и украшати са всакими потребама цар-ским“.¹³⁾

Један од врло честих повода за даривање манастира јесте управо њихово запустошење и небрига чији узроци понекад нису конкретно наведени у нашим изворима. Вероватно услед честих ратова и ратних разарања страдали су манастири и њихова покретна а нарочито непокретна имовина. То се јасно види из, рецимо Милутинове повеље Хиландару. Као повод да Краљ обдари манастир јесте тај што је он видео да су манастирска имања опустела или присвојена, дакле престала су бити власништво манастира. У повељи о томе каже: „... јако хрисовуле створеније дедом и отцем ми светеј Богородици у Светеј Горе Хиландару, ва нихже села и власи и пашишта и обрете краљевство ми једно потрено а друго изгубљено“.¹⁴⁾ Овде се дакле ради о обнављању и враћању манастиру онога што је он већ одавно поседовао, у овом случају се ради о даровницама краља Уроша и Стефана Првовенчаног.

Краљ Стефан Дечански у повељи за манастир Дечане 1330. године као један од повода и задужбинарских мотива истиче бригу о онима који у Цркви служе, затим старање о сиромашним и странцима али додаје да то чини у спомен себи, своје сину и родитељима и прародитељима својим: „Многа притежанија јаже на крму и на оденије всем служитељем црковним, и маломоштним и странним, ва памет и ва помен мње и сину мојему и всем родитељем

⁹⁾ Споменници I, 236.

¹⁰⁾ Споменници I, 237.

¹¹⁾ Споменници III, 297.

¹²⁾ Споменници III, 297.

¹³⁾ Monumenta Serbica², Грац 1964, 125.

¹⁴⁾ Monumenta Serbica, 58.

и прародитељем краљевства ми...“¹⁵⁾ У повељи су детаљно набројани сви дарови: села, катунџи, Власи и сточари Арбанаси, црквене књиге, свештеничке одежде и свете сасуде.

Више пута може се прочитати у повељама да се игумани манастира или пак духовници обраћају лично владару када је њихов манастир био угрожен. Услед сиромаштва или пак опустошења владар је лично интервенисао и на тражење манастирске управе материјално је помагао манастиру. Таквих примера у нашим ктиторским повељама има заиста много и само ради илустрације овде се наводи неколико примера. Тако на самом почетку XIV века, услед у историји добро познате најезде Каталанаца на Свету Гору и посебно на наш манастир Хиландар, монаси Хиландара се обраћају за помоћ лично краљу Милутину. О томе се каже у повељи: „... умољен бив живуштим ва дому Пресветије Богородице владателнице хиландарскије иже ва Светеј Горе, игуменом и баштом и всеју братијеју, саздах пирг велик и тврд с градом околo и с келијама на покој хотештим жити чрнцем ту на месте рекомем Хрусија при мори...“¹⁶⁾ У самој тврђави пирга краљ је саградио храм Вазнесења Господњег а Пирг је обдарио поседима. Пошто је настојатељ Пирга биран између хиландарске братије у повељи је такође детаљно регулисан однос Пирга према Хиландару као магичном манастиру. Неколико деценија после краљ Душан је обдарио Пирг јер је био запао у велику оскудицу. У повељи о том чину се каже: „Иже видех недостатчноје келији Вазнесења Господња пиргу исплнити јако требујушту месту потреби стројенија ради и братијам ту живуштим на утешеније, јако да не будет им потребних оскудно...“¹⁷⁾ Даље се каже у истој повељи да Душан Пиргу Хрусији даје у Србији место Лишњан, Словиње и Сухогрло. Из ових речи повеље се јасно види који је непосредан повод даривања. Оскудица у Пиргу као предстражи Хиландара чије је одржавање било врло важно због увек могућих напада пирата са мора на манастире на Светој Гори. Сличан је и повод даривања Карејске испоснице на Светој Гори од стране царице Јелене 1348. године јер се каже у повељи о томе: „... и видевши богољубна царица августини кира Јелена ништегу и велије недостатчноје келије цркве те светије...“, тако да је она сада постала „втори ктигор“.¹⁸⁾

Душанов наследник на царском престолу у Србији цар Урош је 1358. године потврдио манастиру Светих Арханђела у Јерусалиму светодмитарски приход који су плаћали Дубровчани. Износ овог дохотка био је у то време 1.000.— дубровачких перпера. Повод за потврду овог дара Светим Арханђелима је тај што су цару дошли игуман поменутог манастира Герасим и игуман из Хиландара Арсеније као и игуман из манастира Светог Павла Јован: „Каде придоше ка царству ми у Призрен всечастни игумен јерусалимски кир

¹⁵⁾ Monumenta Serbica, 92.

¹⁶⁾ Monumenta Serbica, 74; 78.

¹⁷⁾ Monumenta Serbica, 122.

¹⁸⁾ Monumenta Serbica, 137—138.

Герасим и игумен Светије Гори великије лаври Хиландара кир Арсеније и игумен Светаго Павла кир Јоан...“¹⁹⁾

Са продором Турака у српске земље и постепеним освајањем угрожени су многи манастирски метоси по Србији. Особито је то наглашено у нашим писаним изворима после битке на Косову пољу 1389. године. Тако после Косовске битке, тачније 1392. године имамо једну сачувану повељу Вука Бранковића манастиру Хиландару. У овој повељи чита се шта је условило и који су поводи да Вук материјално притекне у помоћ Хиландару. Каже се у поменутој повељи да на територији области којима Вук влада има неколико хиландарских метоха које су Турци опорезовали после склапања неповољног мира са Турцима. Вук изричито каже у својој повељи: „*Расписах земљу всю, колико јест ва области мојеј, како ћемо плаћати данак Турком...“*. Дакле, данак који је плаћан Турцима био је распоређен на све крајеве његове државе. Исто тако, каже се даље у повељи од данка Турцима није био изузет ни метох, односно метоси манастира Хиландара. Пошто је лично интервенисао хиландарски старац Гервасије код Вука да хиландарски метоси буду ослобођени данка Вук је одлучио да уместо њих до краја живота плаћа Турцима данак: „*И положих хиландарску метохију, колико јест ва области мојеј, у метохије хиландарскије 200 унћи, и този узех на себе да ја тој од себе плаћам Турком од моје куће; докле сам ја жив, а метохија хиландарска да јест свободна од тогај данка, да не дава ништа“*.²⁰⁾ Ова помоћ Хиландару била је доживотна и износила је 200 унчи. Из овога се види да у измењеним околностима су другачији и видови помоћи црквама и манастирима.

Из приближно истог времена потиче и једна повеља монахиње Евгеније са синовима Стефаном и Вуком. Дар је учињен пиргу Хрусија. Повод је, судећи према тексту повеље био тај што су се монахињи Евгенији, кнегињи Милицы обратили игуман Хиландара Григорије и старац Пирга Теодосије са монасима. Кнегиња им дарује село Ливоче на Биначкој Морави „*ва просвештеније храму Вазнесенија Господња и ва покој иже тамо ва њем живуштих светих и частних инок, нам же ва помен вечни...“*. Из ових речи се види да је повод даривања обезбеђење осиромашеног пирга „*за помен вечни“*, али се додаје још један разлог који тако јасно одсликава опште прилике тог тренутка: „*Понеже и ми видевше јако ничтоже ползева прежде нас бивших господ земаљноје богатство, понеже от низ вазеше се и иним преподаше се“*.²¹⁾

У повељи манастиру Дечанима повод Евгенијином дару био је тај што су од стране Турака били опустошени и опљачкани манастирски метоси. То је констатовано и у тексту саме повеље: „*Попуштенијем Божијем наших ради грех од злочастивих језик исмаилтских пожежено и опровржено и от прежде нас државиших растљено и опровржено и метоси отети и близ запуштенија постигше...“*.^{21а)}

¹⁹⁾ Monumenta Serbica, 167.

²⁰⁾ Monumenta Serbica, 223.

²¹⁾ Monumenta Serbica, 263.

^{21а)} Monumenta Serbica, 265.

Познато је да је Деспот Стефан Лазаревић (1405—1427) у своју владарску титулу укључио и манастир Хиландар. У повељи се о томе каже: био је „*господин всем Србљем и Подунавију и великаго царскаго манастира србскаго суштаго ва Светеј Горе Атонскеј хитор...*“.²²⁾ Деспот је такође богато обдарио Хиландар. Непосредан повод за то је био то што је Хиландар, вероватно услед незадрживе турске најезде изгубио приходе од рудника Ново Брдо које му је својевремено дао Кнез Лазар. Сада Деспот дарује Хиландар са 100 литара сребра годишње пошто су лично код њега интервенисали хиландарски старци кир Јован и поп кир Теодор: „*Васпоменуше царству ми скрб зелнују манастирскују отсеченија ради новобрдскаго дохода јегоже приложи... свети Кнез ... и изволих, да вазимајет манастир на годиште сто литар сребра ва славу и ва част пречистој Владичици нашој Богородици Хиландарској и преподобних и богоносних отац наших Симеона и светитеља Сави...*“.²³⁾

Из овог, макар и летимичног прегледа задужбинарских мотива у средњовековној Србији могло се видети којим су све поводом чинени поклони Цркви. Повеље нас о томе углавном детаљно обавештавају. Поводи даривања Цркве су увек духовног карактера а циљ је да дародавац постигне спасење, да се земаљским и пролазним заради небеско и вечно још за живота на Земљи а после смрти поготово.

Богословско-теолошко проучавање наших средњовековних повеља у нашој науци тек предстоји. До сада, може се рећи да скоро и не постоји ниједан рад који се бави проучавањем богословске садржине аренга у повељама. За будуће истраживаче уопште биће велико олакшање ако ускоро Српска академија наука и уметности у Београду изда Дипломатар који ће обухватити све наше повеље и то у целини.

²²⁾ Monumenta Serbica, 331.

²³⁾ Monumenta Serbica, 332.